

İSLAM HUKUKUNDA HÂFİZLİK VE KUR'AN EZBERİNE İLİŞKİN HÜKÜMLERİN TAHLİLİ

Fatih AVCI

Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy
Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
İslam Hukuku Anabilim Dalı

Assistant Professor, Burdur Mehmet Akif
Ersay University, Faculty of Theology,
Department of Islamic Law

Burdur / Türkiye

favci@mehmetakif.edu.tr

<https://ror.org/04xk0dc21>

MAKALE BİLGİLERİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü:

Araştırma Makalesi

Süreç:

Gönderim Tarihi: 15 Ekim 2025

Kabul Tarihi: 26 Kasım 2025

Yayınlanma Tarihi: 25 Mart 2026

Hakemlik Süreci:

Bu makale, editöryal ön değerlendirmeyi takiben çift taraflı
kör hakemlik süreci kapsamında en az iki dış hakem ve bir iç
hakem tarafından değerlendirilmiştir.

Benzerlik Taraması:

Makale, intihal tespit yazılımları (İntihal.net /
Turnitin / iThenticate) kullanılarak taranmıştır.

Araştırma Etiği Beyanı:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel araştırma ve
yayın etiği ilkelerine riayet edilmiş; yararlanılan tüm
kaynaklar eksiksiz biçimde kaynakçada belirtilmiştir.

Yapay Zeka Etik Beyanı:

Yazarlar, bu makalenin hazırlanması sırasında yapay zeka tabanlı
hiçbir araç veya uygulamanın kullanılmadığını beyan ederler. Tüm
içerik, yazarlar tarafından kabul görmüş bilimsel araştırma
yöntemleri ve etik standartlara uygun olarak üretilmiştir.

Etik Kurul Onayı:

Bu çalışma, etik kurul onayı gerektirmeyen nitelikte olup
veriler literatür taraması ve yayımlanmış kaynaklara
dayanmaktadır.

Çıkar Çatışması Beyanı:

Yazar(lar), herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını
beyan eder.

Finansman Bilgisi:

Bu araştırma için herhangi bir fon, hibe veya finansal destek
alınmamıştır.

Telif Hakkı ve Lisans:

Yazarlar, yayımlanan çalışmalarının telif hakkını muhafaza
eder. Bu çalışma CC BY-NC 4.0 lisansı kapsamında
yayınlanmaktadır.

Etik Bildirim:

ilahiyyatdergi@amasya.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/tr/pub/amailad/policy>

Article Type:

Research Article

Article History:

Received: 16 October 2025

Accepted: 11 November 2025

Published: 25 March 2026

Peer Review:

Following an initial editorial screening, this article was evaluated
through a double-blind peer review process by at least two external
reviewers and one internal reviewer.

Plagiarism Check:

The manuscript was screened for plagiarism using similarity
detection software (İntihal.net / Turnitin / iThenticate).

Ethical Statement:

The authors confirm that this study was conducted in accordance with
the principles of academic research and publication ethics, and that all
sources used are appropriately cited.

Artificial Intelligence Ethical Statement:

The authors declare that no AI-based tools or applications were used
during the preparation of this manuscript. All content was produced
by the authors in compliance with accepted scholarly research
methods and ethical standards.

Ethics Committee Approval:

This study does not require ethics committee approval, and the data
are based on a literature review and published sources.

Conflict of Interest:

The authors declare no conflict of interest.

Grant Support:

This research received no specific grant from any funding agency,
commercial entity, or non-profit organization.

Copyright & License:

The authors retain the copyright of their work. This article is
published under the CC BY-NC 4.0 license.

Complaints:

ilahiyyatdergi@amasya.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/tr/pub/amailad/policy>

Atıf | Cite as

Avcı, Fatih. "İslam Hukukunda Hâfızlık ve Kur'an Ezberine İlişkin Hükümlerin Tahlili".

Amasya İlahiyat Dergisi, Özel Sayı (Mart 2026): 1-29.

<https://doi.org/10.18498/amailad.1803900> | <https://aid.amasya.edu.tr>

Öz

Hâfızlık, İslâm'ın temel kaynağı olan Kur'an'ın lafız ve mana olarak korunması, yaşatılması ve sonraki nesillere aktarılması açısından son derece önemli bir görevdir. Bu yönüyle Kur'an'ın korunmasını sağlayan en köklü amellerden biri kabul edilmiş; Hz. Peygamber, ilmiyle amel eden hâfızları hem dünyevî hem de uhrevî pek çok mükâfatla müjdelemiş, Müslümanlar da bu ulvî hedef uğruna yüzyıllardır gayret göstermişlerdir. Hâfızlığın nasıl, ne zaman ve hangi yöntemlerle yapılması gerektiği hususu daha çok tefsir ve kıraat ilimlerinde ele alınmış olsa da bu meselenin fıkıh ve hadis gibi farklı alanlarda da incelenmesi büyük önem taşımaktadır. Buna rağmen özellikle fıkıh literatüründe hâfızlık üzerine yapılan müstakil çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Oysa klasik fıkıh eserlerinde hâfızlık ve Kur'an ezberine dair kayda değer hükümler yer almakta, bu verilerin derlenmesiyle konuya ilişkin sistematik bir değerlendirme yapmak mümkün hale gelmektedir. Bu bağlamda doküman tarama ve mukayeseli analiz yöntemlerinin kullanıldığı bu çalışmada, İslam hukukunda hâfızlık ve Kur'an ezberine ilişkin hükümler klasik fıkıh literatürü çerçevesinde ele alınmış; hıfzın bireysel bir ibadet olmanın ötesinde toplumsal bir sorumluluk olarak nasıl konumlandırıldığı analiz edilmiştir. Bu doğrultuda öncelikle dört mezhebin fûrû ve yer yer usûl kaynaklarında hâfızlığın önemi ile hâfızlara tanınan ayrıcalıklara ilişkin veriler tespit edilmiş; ardından hâfızların toplum içindeki konumu ve kendilerinden beklenen roller incelenmiştir. Daha sonra hâfızlığın hükmü, hıfzı unutmamanın dinî sonuçları ve hâfızlığa dair bazı fer'î meseleler değerlendirilmiştir. İnceleme neticesinde fakihlerin Kur'an ezberine dair hükümleri belirlerken yalnızca ibadet boyutunu değil, ilim, temsil, imamet ve öğretim gibi alanlarla ilişkisini de dikkate aldıkları görülmüştür. Fakihlerin yaklaşımlarında farz-ı ayn ve farz-ı kifâye ayrımı, ibadetlerde kıyasın uygulanabilirliği ve ezberin unutulmasının günah olup olmaması gibi meseleler belirleyici olmuştur. Elde edilen bulgulara göre Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezhepleri hâfızlığı genel olarak farz-ı kifâye kabul etmiş, ancak bazı Hanbelîler hıfza başladıktan sonra onu tamamlamayı farz-ı ayn olarak değerlendirmiştir. Ayrıca hâfızlığın imamlıkta öncelik, teravihin cemaatle kılınması, namazda mushafa bakarak kıraat ve Kur'an öğretiminden ücret alma gibi fer'î meselelere doğrudan etki ettiği ortaya konulmuştur. Sonuç olarak hâfızlık, İslam hukukunda yalnızca bireyin ibadet sorumluluğu değil; Kur'an'ın korunması, ilmin yayılması ve dinin sahih bir şekilde devamlılığının sağlanması açısından kurumsal bir vecîbe olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Hâfızlık, Ezber, Kur'an Ezberini Unutma, Kur'an Öğretiminde Ücret.

An Analysis of the Legal Rulings on Ḥifẓ (Memorization) of the Qur'ān in Islamic Law

Abstract

Hifz (memorization) of the Qur'ān is an essential duty in Islam, serving to preserve, sustain, and transmit the Qur'ān -both in wording and meaning- to future generations. In this sense, it has been regarded as one of the most enduring acts of worship that ensures the preservation of the Qur'ān. The Prophet Muhammad (peace be upon him) praised those who not only memorized the Qur'ān but also acted upon its teachings, promising them numerous worldly and spiritual rewards, and Muslims throughout history have strived devotedly to attain this noble goal. Although discussions regarding how, when, and by what methods memorization should be carried out have been mostly addressed in the fields of Qur'ānic exegesis (tafsīr) and recitation (qirā'āt), it is equally important to study this issue within the domains of Islamic jurisprudence (fiqh) and hadith. However, specific studies on hifz within the fiqh tradition remain relatively limited. Despite this, classical legal sources contain valuable rulings and insights on memorization and the status of Qur'ān memorizers, and a systematic analysis of these materials enables a more comprehensive understanding of the topic. Within this framework, the study examines the rulings related to hifz and Qur'ān memorization in Islamic law through classical juristic literature, analyzing how memorization has been conceptualized not merely as an individual act of worship but as a collective social obligation. In this study, which employs document analysis and comparative analytical methods, relevant data on the significance of Qur'ān memorization and the privileges accorded to memorizers were first identified within the furū' and, where relevant, the uṣūl sources of the four Sunni legal schools. Subsequently, the social standing of ḥāfiẓes and the roles traditionally expected of them in communal life were examined. The study further examines the legal status of memorization, the implications of forgetting the Qur'ān, and certain subsidiary issues related to hifz. The findings reveal that jurists considered not only the devotional aspect of Qur'ān memorization but also its relation to domains such as knowledge, representation, leadership (imāmah), and education. Their evaluations were largely shaped by principles such as the distinction between individual and collective obligations (farḍ 'ayn and farḍ kifāyah), the applicability of analogy (qiyās) in worship and whether forgetting the Qur'ān constitutes a sin. According to the findings, the Ḥanafī, Shāfi'ī, Mālikī, and Ḥanbalī schools generally regard hifz as a collective duty (farḍ kifāyah); however, some Ḥanbalī jurists maintain that once a person begins memorizing, completing it becomes an individual duty (farḍ 'ayn). Furthermore, hifz directly influences various subsidiary rulings, such as priority in leading prayer (imāmah), the communal obligation of performing tarāwīḥ, recitation from the muṣḥaf during prayer, and receiving payment for teaching the Qur'ān. In conclusion, memorizing the Qur'ān (ḥifẓ) in Islamic law is regarded not merely as an individual act of worship, but as an institutional obligation that ensures the preservation of the Qur'ān, the transmission of knowledge, and the authentic continuity of the religion.

Keywords: Islamic Law, Hifz, Qur'ān Memorization, Forgetting the Qur'ān, Payment for Qur'ān Instruction.

Giriş

İslâm hukukunda Hafezatü'l-Kur'ân,¹ Hameletü'l-Kur'ân² ve Hafız³ gibi kavramlarla ifade edilen Kur'an ezberine dair hükümler, fıkıh literatüründe hâfızlığın bireysel bir ibadet olmanın ötesinde toplumsal bir vecîbe olarak konumlandığını göstermektedir. Nitekim "hıfz" bir ibadet olmanın yanı sıra İslâm ümmetinin ilmi birikimini, temsilini ve kimliğinin korunmasını sağlayan bir kurumdur. Ayrıca Hz. Peygamber'in Kur'an'ı ezberlemeye teşvik eden hadisleri, sahabe uygulamaları ve erken dönem Müslüman toplumlarında hâfızlara verilen özel statü,⁴ konunun dinî ve sosyal konumunu belirgin hale getirmektedir. Kur'an'ın hem ibadetlerin hem de hukukî düzenlemelerin temel kaynağı olması da onun doğru biçimde korunması⁵ ve nesiller boyu aktarılmasının dinî bir sorumluluk haline getirilmesine vesile olmuştur.

Fakihler Kur'an ezberine dair hükümleri belirlerken hıfzın mahiyetini, farz-ı ayn ve farz-ı kifâye ayrımı çerçevesinde ele almışlar; bu ibadeti Kur'ân'ın toplum içinde nesilden nesile aktarılmasını sağlayan bir görev olarak değerlendirmişlerdir. Bununla birlikte hâfızlığın hükmü yahut bireysel yükümlülüğü, ezberin unutulmasının dinî sorumluluk doğurup doğurmayacağı, Kur'an öğretiminden ücret alınmasının meşruiyeti ve hâfızlığın imamet gibi fer'î meselelere etkisi konusunda mezhepler arasında farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bu farklılıklar her bir mezhebin ibadetlerde kıyasın geçerliliği, nasların bağlayıcılığı ve maslahat prensibine verdiği önem doğrultusunda şekillenmiştir.

¹ Ebû Zekerîyya Yahya b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-mühezzebe* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 14/42.

² Burhâneddîn Mahmûd b. Ahmed Buhârî, *el-Muhîtü'l-burhânî fi'l-fıkhi'n-Nu'mânî*, thk. 'Abdülkerim Sâmî el-Cündî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2004), 4/479; Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-tahsîl ve's-şerhu ve't-tevcîhu ve't-ta'îl li mesâilî'l-müstehrace*, thk. Muhammed Hacı ve Âharûn (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1988), 17/35.

³ Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik şerhu kenzi'd-dekâ'ik* (b.y.: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmî, ts.), 2/11.

⁴ Burada "özel statü" ile kastedilen, hâfızların diğer Müslümanlardan farklı bir konumda değerlendirilmesi ve bu sebeple onlar hakkında kimi zaman kolaylaştırıcı kimi zaman ise daha sıkılaştırıcı nitelikte özel hükümlerin öngörülmesidir. Konuya ilişkin örnekler ilerleyen bölümlerde ayrıntılı biçimde ele alınacaktır.

⁵ Yaşar Kurt, "Kur'an'ın Korunmasında Hâfızlık Müessesesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22 (Aralık 2012), 229-251.

Hâfızlığın hukukî boyutunu ya da bireysel-toplumsal sorumluluğunu analiz eden doğrudan bir çalışma bulunmamaktadır. Bu eksiklikten hareketle buradaki araştırmada söz konusu hususlara dair hüküm ve yorumlar merkeze alınarak klasik dönem fıkıh kaynakları incelenmekte ve hâfızlığın fikhî çerçevesi ele alınmaktadır. Böylece hâfızlıkla ilgili rivayet ve hükümleri bireysel bir ibadet olarak incelemenin yanında hâfızlığın sosyal ve hukukî yönü de ortaya konulmaktadır.

Çalışma esasen fûrû fıkıh ekseninde yürütülmekte olup bununla birlikte fıkıh literatüründeki ilgili usûlî değerlendirmelerden hareketle gerektiği ölçüde usûl kaynaklarına da başvurulmaktadır. Bu çerçevede fakihlerin konuya ilişkin içtihatlarının usûlî arka planını görünür kılmak araştırmanın ikincil hedefi ve usûlî katkısı olarak değerlendirilmektedir. Böylece çalışma hâfızlığın pratik yönünü ele alan diğer çalışmalardan⁶ ayrılmakta ve onun usûlî ve hukukî yönüne odaklanmaktadır.

Araştırma, söz konusu kapsam doğrultusunda öncelikle Kur'an hâfızlığının dünya ve ahiret kazanımlarını ele almakta, buradan mülhem hâfızlığın gerekliliğini ve hükmünü incelemektedir. Ardından ezberlenen âyetlerle amel edilmesi, ezberi unutmanın hükmü ve hâfızlık eğitiminden ücret alınmasının hükmü araştırılmaktadır. Son olarak bireysel ve toplumsal ibadetin en açık ve yaygın örneği olarak namaz bahislerinde hâfızlıkla ilgili hükümler tahlil edilerek çalışma tamamlanmaktadır.

1. Kur'an Hâfızlığının Dünya ve Ahiret Kazanımları

Kur'ân-ı Kerîm İslâm'ın kutsal kitabı, Müslümanların hayatlarına yön veren rehberi, İslâm hukukunun da temel kaynağıdır. Bu sebeple Müslümanlar tarafından sevap kazanmak, hüküm çıkarmak, şifa elde etmek, huzura kavuşmak gibi farklı amaçlarla okunmuş, ezberlenmiş ve onu anlamak üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Allah Resûlü de Müslümanları Kur'an ile hemhâl olmaları için teşvik etmiş, "Sizin en hayırlınız, Kur'ân-ı Kerîm'i öğrenen ve öğretenidir."⁷, "Allah şu Kur'an'la

⁶ Örnek olarak bk. Elif Mete, "Hafızlık Eğitimi Üzerine Araştırmalar", *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (Aralık 2019), 159-167; Suat Cebeci - Bilal Ünsal, "Hafızlık Eğitimi ve Sorunları", *Değerler Eğitimi Dergisi* 4/11 (Haziran 2006), 27-52; Hüseyin Algur, "Nitelikli Bir Hafızlık Eğitimi İçin Öneriler", *Talim* 2/2 (Aralık 2018), 243-288; Muhammet Karaosman, "İlahî Kelamın Muhafazasına Farklı Bir Yaklaşım Konu ve Anlam Merkezli Hafızlık Önerisi", *Akademik-Us* 1/1 (Haziran 2017), 39-48.

⁷ Ebû 'Abdullah Muhammed b. İsmâ'il b. İbrâhîm el-Buhârî, *el-Câmi 'u's-sahîh*, thk. Muhammed Zühayr b. Nâsir (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, ts.), "Fezâilü'l-Kur'ân", 21.

bazı kavimleri yükseltir; bazılarını da alçaltır.”⁸ buyurmuştur.⁹ Hz. Peygamber Müslümanları Kur'an okumak konusunda olduğu gibi ezberleme hususunda da teşvik etmiştir. Nitekim “Kim Kur'an'ı okur, onu güzelce ezberler, helâlini helâl, haramını haram kabul eder ve bunlara uyarsa, Allah bu sayede o kimseyi cennetine koyar. Ailesinden hepsi cehennemi hak etmiş on kişiye şefaet etme hakkı verir.”¹⁰ ve “Dünyada çocuğuna Kur'an-ı Kerîm'i öğreten kimseye, kıyamet günü cennette bir taç giydirilir ki cennet ehli onu, bu taç ile (bu şahıs) çocuğuna dünyada Kur'an-ı Kerîm'i öğreten (kimse) diye tanıyacaklardır.”¹¹ buyurarak Kur'an'ı ezberleyen ve emirlerine uyan kişiyi ve ona bu konuda yardımcı olan ailesini ahirette birçok mükâfatın beklediğini haber vermiştir.

“Kur'an'ı ezberleyerek okuyan hâfız kişi, es-Seferetü'l-Kirâm (vahiy getiren) meleklerle beraberdir.”¹² ve “Kim Kur'an'ı ezberlerse, sanki nübüvvet onun iki omuzu arasına yerleştirilmiştir; ancak ona vahiy gelmez.”¹³ gibi rivayetler de hâfızların Allah katında melekler ve

⁸ İbnü'l-Haccâc Ebu'l-Hasen Müslim, *el-Müsnedü's-sahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, ts.), “Müsâfirîn”, 269.

⁹ İlgili diğer bir hadis ise şu şekildedir: “Sadece şu iki kimseye gıpta edilir: Biri Allah'ın kendisine Kur'an verdiği ve gece gündüz onunla meşgul olan kimse, diğeri Allah'ın kendisine mal verdiği ve bu malı gece gündüz O'nun yolunda harcayan kimse.” Buhârî, “İlim”, 15, “Zekât”, 5.

¹⁰ Ebû 'Îsâ Muhammed b. 'Îsâ et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Beşşar 'Avvad Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), “Fezâilü'l-Kur'an”, 13.

¹¹ Heysemî, “Mecmeu'z-zevâid”, 7/166; Taberânî, “el-Mu'cemü'l-evsat”, 1/100, No: 96. Benzer bir rivayette şöyle buyrulmaktadır: “Çocuğuna Kur'an-ı Kerîm'i yüzüne okumayı öğreten kimsenin geçmiş ve gelecek günahı mağfiret edilir. Çocuğunu hâfız yapan kimseyi de Cenab-ı Hak, kıyamet gününde ayın on dördü gibi parlak bir sûrette diriltir. Çocuğuna: 'Oku!' denilecek. Çocuğu her bir âyet okudukça Allah Teâlâ da babasının (makamını) bir derece yükseltir. (Bu durum) ezberlediği Kur'an-ı Kerîm'i sonuna kadar (okuyuncaya) devam eder.” buyurdu. Bk. Heysemî, “Mecmeu'z-zevâid”, 7/165-166; Taberânî, “el-Mu'cemü'l-evsat”, 2/557,

¹² Buhârî, “Tefsîr”, 458.

¹³ Ebû 'Abdullah Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Hâc, *el-Medhal li ibni'l-Hâc* (b.y.: y.y., ts.), 2/317. Rivayetlerde, Kur'an'ı hafızdan kişinin peygamberlik makamına yakın bir konuma sahip olduğu ancak vahiy almadığı vurgulanır: “Kim Kur'an'ı ezberlerse, nübüvvet onun iki yanına yerleştirilmiştir; ancak kendisine vahiy edilmez.” Diğer bir rivayette ise “Ümmetimin âlimleri, İsrailoğulları'nın peygamberleri gibidir.” ifadesi geçer. Şârih, bu hadisin sened bakımından aslı bulunmadığını, ancak anlamının doğru olduğunu belirtir; çünkü ilim ehlinin “peygamberlerin varisleri” olduğu kabul edilmiştir. Bk. Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl Dûkâtî Et-Tahtâvî - Muhammed

peygamberler gibi değerli olduklarını vurgulamaktadır. “Kur'an'ı hıfzedene nübüvvetin üçte biri verilmiştir.” gibi hâfızların peygamberlerle mukayese edildiği rivayetler “hâfızın nübüvvet ilminin üçte birini öğrenmiş olduğu” şeklinde tevil edilmiştir.¹⁴ Kişinin meleklerle benzemesinden maksat ise manevi olarak yükselmesi olarak yorumlanmıştır. Nitekim bazı rivayetlerde Hz. Peygamber'den “Kur'an'la zenginleşmeyen bizden değildir”¹⁵ ve “Kim Kur'an'ı ezberler de bir başkasının kendisinden daha zengin olduğunu zannederse...”¹⁶ gibi ifadeler aktarılaraq Kur'an ezberinin manevi bir zenginlik olduğu vurgulanmıştır.

Hâfızların konumunu göstermesi bakımından Uhud Gazvesi'ndeki hadise dikkat çekicidir: Nakledildiğine göre Uhud Gazvesi'nde şehit düşenlerden her iki kişi bir mezara konulmak durumunda kalınca “Bunların hangisi daha çok Kur'an bilirdi?” diye sorulmuş ve şehitlerden hangisi gösterilirse, onu kible tarafına koymuşlardır.¹⁷ Diğer yandan Kur'an'ı ezberleme faziletinin insanlara has olduğu düşünülerek Cebrâil'in dahi Kur'an'ı ezbere bilmediği farz edilmiş ve onun Hz. Peygamber'le karşılıklı Kur'an okuması (mudârase-arza) farklı şekillerde tevil edilmiştir. Yapılan açıklamalara göre ya Hz. Peygamber önce okumuş, Cebrâil onun okuduğunu tekrar etmiştir ya da Cebrâil, Hz. Peygamber'e okurken Levh-i Mahfûz'a bakmıştır.¹⁸ Bunların yanı sıra kaynaklarda ezber kabiliyetini artırmak için bazı dualardan bahsedilmesi ve duaların mahiyetleri hâfızlık müessesesine yüklenen fazileti göstermektedir.¹⁹

Abdüaziz ed-Halidî, *Hâşiyetü't-Tahtâvî 'alâ merâkî'l-felâh* (b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997), 7-8.

¹⁴ Ahmed b. Ganîm b. Sâlim en-Nefrâvî, *el-Fevâkihü'd-Devvânî 'alâ risâleti ibn ebî Zeyd el-Kayravânî* (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 1/29.

¹⁵ Buhârî, “Tevhid”, 44.; Ebû Dâvûd, “Vitr”, 20.

¹⁶ Alî b. Muhammed el-Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr fî fıkhu mezhebi'l imâmi's-Şâfi'î ve hüve şerhi muhtasarı'l-Müzenî*, thk. Şeyh 'Alî Muhammed Muavvid ve dğr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 17/198.

¹⁷ Buhârî, “Cenâiz”, 73, 75.

¹⁸ Süleyman b. Muhammed el-Büceyrimî, *Hâşiyetü'l-Büceyrimî* (Daru'l-Fikr, 1415/1995), 2/385.

¹⁹ Bu aktarımlardan birine göre Cuma gecesi kişi dört rekât namaz kılar; bu rekâtlarda Yâsîn, Secde, Duhân ve Mülk sûrelerini okur. Namazdan sonra Allah'a hamd eder, güzel övgülerde bulunur, Hz. Muhammed ve diğer peygamberlere salât getirir, mümin erkek ve kadınlar için istiğfar eder ve ardından Kur'an'ı kalbine yerleşirmesi, tilâvetini

Hâfızlığın ahiretteki nimetlerinin yanı sıra dünyada kişiye belirli bir mevki kazandırdığı ifade edilmiştir. Nitekim fakihler bir beldedeki hâfız kişiyi, beldenin ileri gelenleriyle mukayese etmişler ve evlilik hususunda hâfızın köyün önde gelen simalarından kız alıp vermesinin denklik şartına uygun olup olmayacağını tartışmışlardır. Bazı fakihler Kur'an'ı ezberlemek şer'an büyük bir fazilet olduğu için şer'î örfün diğer örflere göre öncelikli olduğunu söylemişlerdir.²⁰ Yine hâfız kölenin kölelikten kurtulabilmek için mukâtebe anlaşması yapması halinde aşağılayıcı ve itibarına uygun olmayan alanlarda çalışıp çalışamayacağı da tartışılmıştır. Buna cevaz veren fakihler de köleliğin insandaki kemal sıfatlarını zayıflattığını ve hâfız kişinin kazanç yolu şerefli olmasa dahi özgürlüğüne kavuşma gayreti sebebiyle istihsan gereği teşvik edileceğini söylemişlerdir.²¹

Hâfız kişinin diğer insanlardan ayrıldığını gıybet meselesinde daha net görmek mümkündür. Şâfiî fakihler ilim ehli ve hâfızlar hakkında yapılan gıybeti büyük günahlardan saymış ve şahitlikte adalet vasfını ortadan kaldıracığını söylemiştir. Sıradan insanlar hakkında yapılan gıybeti ise küçük günah sayarak adalet vasfının tespitinde etkisiz kılmıştır.²² Savaşlarda da hâfızlar diğer gazilerden ayrı tutulmuştur.

kolaylaştırması, gözünü nurlandırması, dilini açması, kalbini ferahlatması ve bedenini onunla meşgul etmesi için kapsamlı bir dua eder. Duanın sonunda "Allah'tan başka güç ve kudret yoktur" diyerek duayı tamamlar. Bk. Şemseddîn er-Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-minhâc* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984), 2/342. Rivayete göre İbn Abbâs (r.a.) şöyle nakleder: "Nebî (s.a.s.), Hz. Ali'ye Kur'an'ı ezberlemesi için şu duayı öğretti: "Ey gökleri ve yeri benzersiz şekilde yaratmış olan Allah'ım! Ey celâl ve ikram sahibi, mağlup edilemeyen izzet sahibi olan Allah! Ey Allah, ey Rahmân! Celâline ve zatının nuruna sığınarak kalbime Kitabını ezberlemeyi yerleştirmeni senden diliyorum." İbn Abbâs (r.a.) şöyle dedi: "Biz Resûlullah'ın (s.a.s.) yanında bulunuyorduk. O sırada Ali b. Ebî Tâlib (r.a.) geldi ve şöyle dedi: 'Anam babam sana feda olsun! Bu Kur'an, kalbimden (ezberimden) kayıp gidiyor; onu zihnimde tutamıyorum.' Bunun üzerine Resûlullah (s.a.s.) ona şöyle buyurdu: 'Ey Ebû'l-Hasan! Sana öyle sözler (bir dua) öğreteyim mi ki, Allah Teâlâ onların bereketiyle sana fayda versin, öğrettiğin kimselere de fayda versin ve öğrendiklerini kalbinde sağlamlaştırsın?'" *Silahü'l-müminîn fi'd-dua*, 129, 452.

²⁰ İbn Hacer Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc fi şerhi'l-minhâc* (Kâhire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1357/1983), 7/284.

²¹ Büceyrimî, *Hâşiyetü'l-Büceyrimî*, 4/472.

²² Şemsuddîn Muhammed Hatîb eş-Şirbînî, *el-İknâ' fi halli elfâzi ebî Şucâ'*, thk. Mektebu'l-Buhûs ve'd-Dirâsât (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 2/2/633; Şemsüddîn Muhammed Hatîb eş-

Nitekim Tebük Seferi sırasında önce Neccâroğulları'nın sancağını Umâre bin Hazm'a veren Hz. Peygamber daha sonra sancağı Zeyd b. Sâbit'e devretmiştir. Umâre'nin "Bana kızdınız mı?" sorusuna "Hayır, fakat Kur'an'ı daha iyi bilen tercih edilir; o isterse burnu kesik siyah bir köle olsun." buyurmuştur. Ardından Evs ve Hazrec kabilelerine de sancaklarını Kur'an'ı en çok ezberleyen kimselere vermelerini emretmiş, böylece Avfoğulları'nın sancağını Ebû Zeyd, Benî Selime'nin sancağını ise Muâz taşımıştır.²³

2. Hâfızlık Yapmanın Gerekliliği ve Hükümü

Hâfızlığın birçok dünyevî ve uhrevî faydası bulunmakla birlikte hâfızlık müessesesinin tamamen kulların tercihinin bırakılmadığı görülmektedir. Çünkü hâfızların tamamen ortadan kalkmasının Kur'an'ın korunması ve aktarılması açısından problem teşkil edeceği düşünülmüştür.²⁴ Nitekim Yemâme Savaşı'nda birçok Kur'an hâfızı sahâbînin şehit olması üzerine Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer, Zeyd b. Sâbit'e Kur'an'ı titizlikle toplayıp bir araya getirme görevini vermişlerdir.²⁵ Hâfızlar savaşlarda şehit olunca Kur'an'ın yazıyla aktarılması hususu gündeme gelmiştir.²⁶ Diğer bir ifadeyle Hz. Peygamber döneminde Kur'an'ı ezberleyen sahâbî sayısından bağımsız olarak hâfızların sayılarının azalıyor olması onları bu düşünce ve tedbire yöneltmiştir.

Kur'an Mushaf haline getirilse de hâfızlığın önemi hiçbir zaman ortadan kalkmamıştır. Aksine fakihler hâfızlığın hükmünün farz-ı kifâye olduğu hususunda ittifak ederek her beldede bir hâfız veya bir grup hâfızın²⁷ olması gerektiğine hükmetmişlerdir.²⁸ Örneğin bazı metinlerde

Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-minhâc* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994), 6/346.

²³ Muhammed b. Ömer Vâkidî, *el-Meğâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Daru'l-Âlemî, 1409/1989), 3/1003.

²⁴ Kur'an'ın korunmasında ezberin/hâfızlığın rolüyle ilgili bk.: Kurt, "Kur'an'ın Korunmasında Hâfızlık Müessesesi".

²⁵ Nefrâvî, *el-Fevâkihü'd-Devvânî*, 1/57; İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-tahsîl*, 17/35.

²⁶ Nefrâvî, *el-Fevâkihü'd-Devvânî*, 1/57; İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-tahsîl*, 17/35.

²⁷ Her bölgede bir kişinin hıfzı mı yeterlidir yoksa bir grup mu olmalıdır ya da her şehirde bu görevin yerine getirilmesi mi gerekir meselesi tartışmalıdır. Bk. Büceyrimî, *Hâşiyetü'l-Büceyrimî*, 1/413.

²⁸ Ebû'n-Necâ Şerafuddîn Mûsâ b. Aḥmed b. Mûsâ b. Sâlim el-Haccâvî el-Makdisî, *el-İknâ 'fî fıkḥı imâm Ahmed b. Hanbel*, thk. 'Abdullatîf Muhammed Mûsâ es-Sübkî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 1/148.

her beldede bir müftü, bir kâdî ve bir hâfız bulunması gerektiği, iki belde arasındaki mesafenin iki konakı (yaklaşık 80-90 km) geçmemesi gerektiği ifade edilmiştir.²⁹ Zâhirî fakih İbn Hazm'ın ifade ettiği üzere bu hâfızlar kendi beldesinde veya köyünde ondan isteyenlere öğretim yapacak veya fetva soranlara cevap verecek düzeye gelinceye kadar çalışacaklardır.³⁰

Fukahaya göre şayet hâfız-fakih düzeyine ulaşan yeterli sayıda kimse bulunursa, diğerlerinden farz-ı kifâye olarak tanımlanan bu ilmi edinme yükümlülüğü düşmektedir; ancak her bireyin şahsına ait olan farz kısmı bundan müstesnadır. Çünkü her bir Müslümanın Fâtîha sûresini ve ona ek olarak Kur'an'dan herhangi bir sûreyi veya en azından herhangi bir âyeti³¹ ezberlemesi farz-ı ayndır.³² Şâfiî fakih Zekeriyâ el-Ensârî de (öl. 926/1520) farz-ı kifâye olan bazı işlerde hedefin bir defa yerine getirilmekle tam olarak gerçekleşmiş olmayabileceğini; bilakis bu tür ibadetlerin ve görevlerin faydasının, birden çok kişinin tekrar tekrar yapmasıyla artacağını söylemiştir. İlim öğrenimi de bu bağlamda örnek göstermiştir. Bir kişinin gerekli bir alanda uzmanlaşması yeterli olmakla birlikte toplumdaki başka kimselerin de bu ilmi elde etmesi teşvik edilmiştir.³³ Özellikle günümüz toplumsal düzeni dikkate alındığında bir kişinin hâfız olması teoride yeterli olsa da pratikte yeterli olmayacaktır. Çünkü günümüz şehirleri haddinden fazla kalabalıktır. Bu sebeple bir beldede birden fazla hâfızın olması bölge halkı açısından oldukça önemlidir.

Farz olan miktar dışında ezber yapılması nafi hükmünde olduğu için kişilerin buna zaman ayırmaları hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Örneğin Hanefî mezhebi fakihî İbn Âbidîn'e göre Kur'an'ın bir kısmını öğrenmiş ve vakit bulmuş olan bir kimse için en faziletli olan fıkıh ilmiyle meşgul olmaktır. Zira Kur'an'ı ezberlemek farz-ı kifâyedir;

²⁹ Büceyrimî, *Hâşiyetü'l-Büceyrimî*, 1/376.

³⁰ Ebû Muhammed 'Alî İbn Hazm, *Resâilü İbn Hazm*, thk. İhsan Abbas (el-Müessesetü'l-Arabiyye, 1980), 3/162.

³¹ Gerekli olan ayetler mezheplerin görüşlerine göre değişebilmektedir. Örneğin İbn Nüceym Hanefî görüşüne uygun olarak kişinin Kur'an'dan hem farz hem de vacip sayılan kısmı ezberlemesi gerektiğini belirtmiştir. Bk. İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râ'ik*, 1/368.

³² İbn Hazm, *Resâilü İbn Hazm*, 3/162.

³³ el-Ensârî Zekeriyâ, *el-Gureru'l-behiyye fî şerhi'l-behçeti'l-verdiyye*, thk. Muhammed 'Abdulkâdir 'Atâ (b.y.: Matbaatü'l-Meymene, 1997), 2/116; Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, 3/27.

ihtiyaç duyulan kadar fıkıh öğrenmek ise farz-ı ayındır.³⁴ Ahmed b. Hanbel de (öl. 241/855) benzer şekilde mükellef kişiler için farz olan kıraati öğrendikten sonra ilim öğrenmeye öncelik vermek gerektiğini; çünkü nafilenin farza üstün gelemeyeceğini söylemiştir.³⁵ Yine çocuğun bir meslek öğrenmesinde veya geçimini sağlamasında daha büyük bir fayda varsa velinin onu Kur'an öğretimiyle değil, o meslekle meşgul etmesi gerektiği ifade edilmiştir. Fakat ibadetlerinin sahih olması için gerekli olan asgarî dinî bilgilerin öğretilmesi, çocuk ister zeki ister zayıf zekâlî olsun, farz-ı ayn olarak zorunlu görülmüştür.³⁶

Nevevî (öl. 676/1277) ise talebenin ilim tahsiline başlarken önce Kur'an-ı Kerim'i ezberlemesi gerektiğini, selef âlimlerinin Kur'an'ı ezberlememiş kimselere hadis veya fıkıh öğretmediğini, çünkü Kur'an'ın bütün ilimlerin temeli ve en şerefli olduğu vurgulamıştır. O, hâfızlıktan sonra sırasıyla her ilim dalından kısa metinler ezberleneceğini; önce fıkıh ve nahiv, ardından hadis ve usûl, sonra diğer ilimlerin geleceğini ifade etmiştir. Hîfz tamamlandıktan sonra talebe, Kur'an'ı unutmamak için sürekli tekrar etmeye ve tilâvetle canlı tutmaya özen göstermeli; diğer ilimlerle meşguliyeti ezberini zedelememelidir.³⁷

Hâfızlığa başladıktan sonra bırakmanın haram olduğu üzerine Hanbelîler'den bazı görüşler nakledilmiştir. Bu görüş, farz-ı kifâye olan bir ibadetin ifasına başlandığında söz konusu ibadetin artık farz-ı ayn haline geldiği düşüncesine dayanmaktadır.³⁸ Örneğin bir kimse terk edilmiş bir çocuğu bulup alırsa, artık onu geri bırakması caiz değildir; çünkü başlangıçta farz-ı kifâye olan çocuğu koruma ve gözetme

³⁴ Muhammed Emîn İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-dürri'l-muhtâr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1992), 6/408.

³⁵ Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Müflih b. Muhammed b. Müferrec Şemsüddîn el-Makdisî, *el-Furû' ve me'ahû Tashîhu'l-Furû'*, thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuhsîn et-Türkî (b.y.: Mü'essesetü'r-Risâle, 1424/2003), 2/380; Buhûtî, *Keşşâfu'l-Kmâ' 'an Metni'l-İknâ'*, 1/428/429; Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn el-Buhûtî, *Şerhu Münte'hâ'l-irâdât* (Âlemü'l-Kütüb, 1414/1993), 1/254.

³⁶ Büceyrimî, *Hâşiyetü'l-Büceyrimî*, 1/376; Halil İbrahim Önder, "Kur'an-ı Kerim Eğitim ve Öğretiminin İdeal Yaşı". Mütefekkir 10/20 (Aralık2023), 441-463. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1405301>.

³⁷ Nevevî, *el-Mecmû'*, 1/38.

³⁸ Takiyüddin Ebu'l-Bekâ Muhammed b. Ahmed b. Abdul'aziz b. 'Ali İbn Neccâr, *Muhtasarü't-Tahrîr Şerhu'l Kevkebi'l-Münîr*, thk. Nezih Hammâd Muhammed Zuhayli (b.y.: Mektebetü'l-'Abiyyan, 1418/1997); Vizâretü'l-Evkâf ve's-Suûnî'l-İslâmiyye, *el-Mevsûatü'l-fikhiyyetü'l-Kuveytiyye* (Mısır: Dâru's-Saffe, 1404), 26/94.

yükümlülüğü o andan itibaren üzerine vacip hale gelmiştir.³⁹ Benzer şekilde İmam Mâlik (öl. 179/795) "Şahitler çağrıldıkları zaman çekinmesinler"⁴⁰ âyetini, şahitliği daha önce üstlenmiş olanların çağrıldıklarında onu ifade etmekten kaçınmamaları gerektiği şeklinde yorumlamıştır. Ancak bir kimse henüz şahitlik yüklenmemişse ve başka şahitler de bulunuyorsa, bu durumda şahit olmaktan kaçınmasında bir sakınca yoktur. Fakat başka şahit yoksa veya hakkın zayi olmasından korkuluyorsa, o zaman şahitlik yapması üzerine farz olur.⁴¹

Gazzâlî (öl. 505/1111) bazı fıkıh âlimlerinin cihad ve cenaze namazı gibi bazı fiillerin başlanınca farz-ı ayn'a dönüştüğü görüşüne kıyasla ilim öğrenmenin de farz-ı kifâye olduğunu ve öğrenmeye başlayan kimsenin artık bunu tamamlamasının bireysel bir yükümlülük haline geldiğini savunduklarını belirtmiştir.⁴² Fakihlerin tespit ettikleri bu hükümlerden, bir kimsenin Kur'an'ı ezberlemeye başladıktan sonra -mazeretsiz bir şekilde- hâfızlığı terk etmesinin de haram olduğu anlaşılmaktadır. Fakat ulemânın çoğunluğu mazeret durumunu ve bireysel-toplumsal şartları dikkate alarak farklı yaklaşımlar da ileri sürebilmişlerdir.⁴³

3. Ezberlenen Âyetlerle Amel Etmemek ve Ezberi Unutmanın Hükümü

Bu bölümde ele alınan rivayet ve değerlendirmeler her ne kadar fıkıh ve hadis kaynaklarında yer almakta ise de esas itibarıyla tergîb ve terhîb (hayra yönlendirme ve kötülükten sakındırma) yaklaşımıyla ilişkili olup mevzunun daha çok ahlakî ve uhrevî yönünü esas almaktadır. Bu tür eserlerde amaç bağlayıcı hükümler tespit etmekten ziyade, Kur'an'la ilişkiyi ihlâs ve amelin önemi üzerinden yorumlamaktır. Bu sebeple burada aktarılan hususlarda hâfızlığın fazileti, Kur'an ezberini ihmal etmenin tehlikesi ve amelle desteklenmeyen hıfzın manevi sonuçları belirgin biçimde öne çıkmaktadır.

³⁹ Muhammed b. Abdillâh Haraşî, *Şerh-i muhtasar-ı Halil li'l-Haraşî* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 7/133.

⁴⁰ el-Bakara 2/282.

⁴¹ Haraşî, *Şerh-i muhtasar-ı Halil*, 7/213.

⁴² Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *el-Vasît fi'l-mezheb*, thk. Ahmed Mahmûd İbrâhîm ve Dğr (Kâhire: Dâru's-Selâm, 1996), 7/11.

⁴³ Vizâretü'l-Evkâf ve's-Suûnî'l-İslâmiyye, *el-Mevsûatü'l-fıkhiyyetü'l-Kuveytiyye* (Mısır: Dâru's-Saffe, 1404), 26/94.

Hâfızlara Hz. Peygamber tarafından cennet vaadinde bulunduğu aktarılmakla birlikte ilgili rivayetin kapsadığı kimseler ezberlediği âyetlerle amel edenlerdir. Nitekim bir rivayette “Kim Kur'an'ı okur, onu güzelce ezberler, helâlini helâl, haramını haram kabul eder ve bunlara uyarsa, Allah bu sayede o kimseyi cennetine koyar. Ailesinden hepsi cehennemi hak etmiş on kişiye şefaet etme hakkı verir.”⁴⁴ buyurulmuştur. Bu bağlamda sahabîlerin âyetlerle amel etmeye çalıştıkları görülmektedir. Örneğin bazı önde gelen sahâbîlerden şöyle rivayet edilmiştir: “Biz öyle bir zamandayız ki Kur'an'ı ezberleyenler az⁴⁵ ama âlimler çoktur; öyle bir zaman gelecek ki âlimler azalacak, hâfızlar çoğalacaktır.”⁴⁶

Gazzâlî Kur'an okumanın sadece lafızları tekrar etmekten ibaret olmadığını; âyetlerin kalbi etkilemesi ve amel etmeye sevk etmesi gerektiğini belirtmiştir. Aksi halde Allah'ın kalamını anlamadan tekrar eden birinin durumu, hükümdarın mektubunu her gün okuyan ama içeriğini uygulamayan valiye benzeyecektir.⁴⁷ Ayrıca sahabenin Kur'an'ı en çok okuyanlarının, sünnet ve hükümleri en iyi bilen kimseler olduğu ifade edilmiştir. Nitekim İbn Ömer şöyle demiştir: “Bir sûre Resûlullah'a indiğinde biz onun emirlerini, yasaklarını, tehdidini, helâlini ve haramını öğrenirdik. Bugün ise bir adam bir sûreyi okuyor ama onun hükümlerinden hiçbir şey bilmiyor.”⁴⁸ Selefi fakih İbn Teymiyye de Kur'an'dan beklenen asıl gayenin lafızlarını ezberlemekten ziyade onun anlamlarını kavramak ve hükümleriyle amel etmek olduğu vurgulamıştır. Ona göre bu gayeye yönelmeyen bir kimse, Kur'an'ı ezberlemiş olsa bile gerçek anlamda ilim ve din ehli sayılmayacaktır.⁴⁹

⁴⁴ Tirmizî, “Fezâilü'l-Kur'an”, 13; İbn Mâce, *Mukaddime*, 17.

⁴⁵ Kur'an'ın indirildiği kadarının tamamını ezberleyen sahâbî sayısının başlangıçta altı kişi olduğu, rivayetin de bu zaman diliminde söylendiği düşünülmektedir. Hâfız sahabîlerle ilgili değerlendirme için bk.: İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*, thk. 'Abdül'azîm ed-Dîb (Suudi Arabistan: Dâru'l-Minhâc, 2007), 2/416; Şîrbînî, *Muğni'l-muhtâc*, 2/26.

⁴⁶ Cüveynî, *Nihâyetü'l-Matlab*, 2/416; Şîrbînî, *Muğni'l-muhtâc*, 2/26.

⁴⁷ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâü Ulûmid'dîn* (Beyrut: Daru'l-Marife, ts.), 1/286-287.

⁴⁸ Muhammed Mahmûd b. Ahmed el-'Aynî, *el-Binâye fî şerhi'l-hidâye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000), 2/329.

⁴⁹ Taqiyyuddîn İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, thk. 'Abdurrahmân b. Muḥammed (Medine: Mecma' el-Melik Faḥd, 1995), 23/55.

Kur'an'ı okuyup ezberleyerek onunla amel etmeyen kimseler ise tehdit edilmişlerdir. Örneğin Enes b. Mâlik'ten şöyle aktarılmıştır: "Nice Kur'an okuyan vardır ki Kur'an ona lanet eder."⁵⁰ Bu söz Kur'an'ın günahkâr bir kimsenin ezberinde bulunması haliyle açıklanmıştır. Bir başka aktarımda bildikleriyle amel etmeyen hâfızların durumu şu şekilde resmedilmiştir: "Âdemoğlu Kur'an'ı okur, sonra onu karıştırır (yani unuttur veya gereğini yerine getirmez), sonra tekrar okumaya başlarsa kendisine denir ki 'Sana ne oluyor da benim sözümü (Kur'an'ı) böyle okuyorsun?'"⁵¹ Ebû Hureyre'nin rivayet ettiği benzer bir rivayette ise bu durum şu şekilde anlatılır: Resûlullah (s.a.s.), "Allah'a hüznün kuyusundan (Cubbü'l-hazen) sığın" buyurmuş; ashab bu kuyunun ne olduğunu sorunca, "Cehennem'de öyle bir vadi vardır ki Cehennem'in kendisi bile ondan günde yüz defa Allah'a sığınır" diye açıklamış, "Oraya kim girer?" sorusuna ise "Amelleriyle gösteriş yapan kurrâlar" cevabını vermiştir.⁵²

Benzer şekilde İbn Abbâs da şöyle söylemiştir: "Eğer Kur'an hâfızları onu hakkıyla, gereğince yaşasaydı Allah onları severdi. Ancak onlar Kur'an ile dünyayı talep ettiler; bu yüzden Allah onlardan nefret etti ve insanlar nezdinde de değersiz hale geldiler."⁵³ Tüm bu rivayetlerde dünyalık zevkler uğruna bildikleriyle amel etmeyen hâfızların karşılaşacağı durumdan bahsedilmektedir. Hâfızlığın değerini gösteren rivayetlerin yanı sıra hâfızlığına rağmen amel etmeyen kimsenin düşeceği hali resmeden bu bilgiler yine hâfızlığın önemine ve mertebesine işaret etmektedir.

Ezberlenen ayetlerle amel etmemenin bir yansıması olarak ezberi unutmak da şiddetle eleştirilmiştir. Hz. Peygamber Kur'an'ı ezbeleyen ashabını şu şekilde uyarmıştır: "Şu Kur'an'ı hâfızanızda korumaya özen gösteriniz. Muhammed'in canını kudretiyle elinde tutan Allah'a yemin ederim ki Kur'an'ın hâfızadan çıkıp kaçması, bağlı devenin ipinden boşanıp kaçmasından daha hızlıdır."⁵⁴ O (s.a.s.), Kur'an'ı öğrenmenin sevabına dikkat çektiği gibi unutmanın vebali hakkında da ashabını uyarmıştır: "Kişinin, mescitten dışarı çıkardığı toza toprağa varıncaya kadar ümmetimin alacağı mükâfatlar bana gösterildi. Ve yine bana

⁵⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/281.

⁵¹ İbnü'l-Hâc, *el-Medhal*, 1/16.

⁵² Tirmizî, "Zühd", 48.

⁵³ İbnü'l-Hâc, *el-Medhal*, 1/66.

⁵⁴ Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 23; Müslim, "Müsâfirîn", 231.

ümmetimin günahları da arz edildi ki kulun kendisine (nimet olarak) verilen bir sûre veya âyeti unutmamasından daha büyük günah görmedim.”⁵⁵ Bir başka rivayette ise “Kur’ân-ı Kerîm’i okuyup (ezberleyip) sonra unutan kimse, kıyamet gününde Allah ile ancak eli kesilmiş olarak karşılaşır.”⁵⁶ buyrulurak ezberlenen âyetlerin unutulmasının ciddiyeti vurgulanmıştır.

Ahmed b. Hanbel’in “Kur’an’ı ezberleyip sonra unutanlar hakkında gelen uyarılar ne kadar şiddetlidir!” sözleri bu konudaki hem hükme hem de tehdide işaret etmektedir. Zira bu sözü söylemesinin ardından kendisine “Yani ezberindekini unutmayı mı kastediyorsun?” diye sorulunca “Evet, ihmal eder, sonunda unuttur” şeklinde cevap vermiş; ezberin unutulmaması için Kur’an’ın kırk günde bir hatmedilmesi gerektiğini de belirtmiştir.⁵⁷ Ahmed b. Hanbel’in bu ifadelerinden mülhem ulemâ, kırk günde bir hatim yapmanın maksadını anlamaya çalışmış ve Kur’an’ın anlamlarını kavramak, içeriğinden ibret almak ve öğretileri üzerinde düşünmek şeklinde yorumlar geliştirmiştir.⁵⁸

Fıkıh kitaplarında kişinin tevbesinin kabul edilmesinin, unuttuğu Kur’an kısımlarını yeniden ezberlemesine bağlanması dikkat çekicidir. Ancak kişi, elinden gelen gayreti göstermiş ve ezberine yeniden başlamışsa, tamamlamadan vefat etse bile günahkâr sayılmayacağı söylenmiştir.⁵⁹ Bunun yanı sıra ezberlediğini unutan hâfızın daha sonra tekrar hâfızlığa başlaması halinde “fî sebilillâh” kapsamında zekâtan pay alıp alamayacağı da tartışılmıştır. Nitekim ilk hâfızlık sırasında hâfızların bu hakkı olduğu ifade edilmiştir.⁶⁰ Kur’an okumak, rızkını temin

⁵⁵ Ebû Dâvûd, *Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn ‘Abdulhamîd (Beyrut: el-Mektebetü’l-‘Asriyye, ts.), “Salât”, 16; Tirmizî, “Sevâbü’l-Kur’ân”, 19.

⁵⁶ Ebû Dâvûd, “Vitr”, 21.

⁵⁷ İbn ‘Amr el-Ezdî es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Mesâ’ilü’l-imâm Ahmed rivâyetü ebî Dâvûd es-Sicistânî*, thk. Ebî Mu‘âz Târik b. ‘Ivadullah b. Muhammed (Mısır: Mektebetü İbn Teymiyye, 1420/1999), 1/103.

⁵⁸ İbn Nüceym, *el-Bahrü’r-râ’ik*, 8/556; İbrâhim el-Halebî, *Mültekâ’l-ebhur*, thk. Halil ‘İmrân el-Mansûr (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1419/1998), 2/745.

⁵⁹ Süleymân b. Ömer el-Cemel, *Hâşiyetü’l-Cemel ‘alâ şerhi’l-menhec* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, ts.), 2/133.

⁶⁰ Ebû Muhammed Fahrüddîn ‘Osmân b. ‘Alî b. Mihcen b. Yûnus ez-Zeyla’î, *Tebyînü’l-hakâ’ik şerhu kenzü’d-dekâik* (Kâhire: el-Matba‘atü’l-Kübra el-Emîriyye, 1313), 1/290; Ahmed b. Ahmed b. Selâme el-Kalyûbî, *Hâşiyetü Kalyûbî ve Umeyre* (Beyrut: Daru’l-Fikr, 1415/1995), 3/189, 197.

zamanlarının dışında mümkün olmuyorsa bu durum ilimle meşguliyet hükmünde olacağından bu kişinin zekâtı pay alabileceği ifade edilmiştir.⁶¹

4. Kur'an Ezberi ve Hâfızlık Eğitiminden Ücret Almak

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki Hanefî mezhebinin erken dönem görüşüne göre hac, ezan, imamlık, Kur'an eğitimi ve fıkıh öğretimi gibi taatler üzerine ücretle kira akdi yapmak caiz değildir. Bu görüşün dayanakları arasında Osman b. Ebî'l-Âs'tan rivayet edilen "Resûlullah'ın bana son vasiyeti, ücret alan bir müezzin edinmemem oldu" hadisi zikredilir. Ayrıca "İnsana ancak çalıştığına karşılığı vardır."⁶² âyeti delil getirilerek ibadet ve taatlerin sevabının bizzat fiili yapan kişiye ait olduğu, dolayısıyla başkasından ücret alınamayacağı belirtilmiştir. Aynı şekilde öğretim faaliyeti de yalnızca öğretmene bağlı olmayıp öğrencinin zekâsı ve kavrayışına da dayandığı için bu fiil öğretmen tarafından tek başına gerçekleştirilen bir edim sayılmamış; bu sebeple öğretim üzerine ücret akdi geçerli görülmemiştir.⁶³

Müteahhir Hanefî âlimlerinden bazıları imamlık ve öğretim için ücret almayı zamanlarının şartları gereği caiz görmüşler ve fetva bu yönde verilmiştir. Gerekçe olarak insanların dinî hizmetlerde gönüllülükte gevşeklik göstermesi, ibadet alanında sorumluluk üstlenmede isteksiz davranmaları ve ihtiyaçların artması gösterilmiştir. Eğer ücret alınması yasaklanırsa Kur'an'ın korunması ve öğretimi ihmal edileceği, dinî hizmetlerin aksayacağı düşünülmüştür. Yine fakihler, önceki dönemlerde bu tür ücretli öğretimin hoş karşılanmamasını o dönemde Kur'an muallimlerinin geçimlerini sağlayacak maaşlarının Beytül-mâl'den verilmesine bağlamışlardır. Bu sebeple o zaman Kur'an öğretmenlerinin geçimlerini sağlamak için ücret almaya ihtiyaçlarının olmadığı düşünülmüştür. Ayrıca o dönemlerde halkın dinî eğitim verme konusunda karşılıksız olarak "hisbe" anlayışıyla güçlü bir istekleri vardır ve bu istek zamanla kaybolmuştur.⁶⁴ Buhârî bunlara ek olarak Kur'an'ı

⁶¹ Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, 7/220.

⁶² en-Necm 53/39.

⁶³ Ebü'l-Hasen Burhânüddîn 'Alî b. Ebî Bekr b. 'Abdülcelîl Fergânî el-Merginânî, *el-Hidâye fî şerhi bidâyeti'l-mübeddî*, thk. Tallal el-Yusuf (Beirut: Dâru'l-İhyâ' i Tûrâsî'l-'Arabi, ts.), 3/238.

⁶⁴ Ebü'l-Fazl Mecdüddîn 'Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsîlî, *el-İhtiyâr li ta'lîlî'l-muhtâr* (Beirut: Matbaatü'l-Halebî, 1356/1937), 2/59-60; Ekmelüddîn Muhammed b.

ezberleyenlerin ilk dönemlerde az olması ve Kur'an'ın yok olmaması için öğretim görevini yapmanın farz-ı kifâye hükmünde olduğunu zikretmiştir. Ancak sonraki zamanlarda artık Kur'an hıfzedenerler çoğaldığından öğretim farz olmaktan çıkmış, dolayısıyla Kur'an öğretimi karşılığında ücret almak caiz hale gelmiştir.⁶⁵ Bu bağlamda belirtmek gerekir ki yine Kur'an öğretimi ve hâfızlığı teşvik sadedinde abdestsiz oldukları halde çocuklara eğitim için mushaf verilmesinde bir sakınca görülmemiştir. Çünkü abdest alamadıkları için çocuklara mushaf verilmemesi, Kur'an ezber faaliyetlerinin aksamasına neden olacaktır; temizlik şartı koşulması ise onlar için zorluk oluşturacaktır. Hafızlığı ergenlik çağına kadar bekletmek ise Kur'an hıfzının azalmasına yol açacaktır. Bu nedenle zaruret gereği bu uygulamaya ruhsat verilmiştir.⁶⁶

Hanefîler dışındaki fakihlerin çoğunluğu ise ücret karşılığında Kur'an eğitimini zaruraten değil esasen kabul etmektedir. Bu yaklaşıma göre ücret karşılığı hâfızlık iki şekilde olur. Birincisi "hüzzâk" üzerine yani Kur'an'ın tamamının veya bir kısmının ezberletilmesi şartıyla anlaşmak, ikincisi ise aylık olarak bir ücret belirlemektir. Bu uygulamaların câiz oluşuna delil olarak sahabenin Fâtihâ okuyarak rukye yapmaları ve karşılığında ücret almaları, Resûlullah'ın da "Şüphesiz aldığınız ücretlerin en haklısı, Allah'ın Kitabı üzerinedir." buyurması⁶⁷ gösterilmiştir. Ayrıca Medine ehlinin bu konuda icmâi olduğu söylenmiştir. Bu sebeple İmam Mâlik "Kur'an ve yazı öğretimi karşılığında ücret almayı hoş görmeyen hiç kimsenin olduğunu işitmedim." demiştir. Kur'an öğretimi; özellikle fıkıh, nahiv, usûl, ferâiz gibi diğer ilimlerden ayrılmıştır. Çünkü zikredilen bu ilimlerin öğretimi karşılığında ücret almak mekruh görülmüştür.⁶⁸

Mâlikî fakihleri, diğer ilimlerin öğretiminden farklı olarak Kur'an öğretiminden ücret alınmasının caiz oluşunu Kur'an'ın ilâhi kelimeler olması ve sahip olduğu korunmuşluk vasfına dayandırmışlardır. Öyle ki Kur'an'ın tamamının hak olduğu, bunda hiçbir şüphe olmadığı; diğer

Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî, *el-İnâye fi şerhi'l-hidâye* (b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.), 9/98.; Rağıyyüddîn Ebû Bekr b. 'Alî b. Muḥammed el-Haddâd, *el-Cevheretü'n-neyyire* (b.y.: el-Matbaatü'l-Hayriyye, 1904), 1/269; Aynî, *el-Binâye*, 10/281-282.

⁶⁵ Buhârî, *el-Muhît*, 7/479-480.

⁶⁶ Merginânî, *el-Hidâye*, 1/33; Zeyle'î, *Tebyînü'l-hakâ'ik*, 1/58; Bâbertî, *el-İnâye*, 1/169.

⁶⁷ Ebû 'Abdullah Muhammed b. Ahmed 'Ulayş, *Minehu'l-celîl 'alâ muhtasari's-şeyh Halîl* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1409/1989), 7/477.

⁶⁸ Haraşî, *Şerh-i muhtasar-ı Halîl*, 7/17; Nefrâvî, *el-Fevâkihü'd-Devvânî*, 2/114.

ilimlerin ise içtihadı dayandığı, bu sebeple hak ve bâtil ihtimali taşıdığı belirtilmiştir. Ayrıca fıkıhın ücret karşılığı öğretilmesinin uygulamada yaygın olmadığı; Kur'an öğretiminin ise yaygın bir şekilde uygulandığı vurgulanmıştır. Son olarak da fıkıhın ücretle öğretilmesinin, bu ilmi talep edenlerin sayısının azalmasına yol açacağını belirtmişlerdir.⁶⁹ Bu durumlar ise Kur'an'ın aksine diğer ilimlerin ücret karşılığı öğretilmeyeceğine delil sayılmıştır.⁷⁰ Fakat Şâfiîler'e göre sözleşme, ezberleme üzerine değil ders okutma üzerine yapılmalıdır. Çünkü "ders okutma" ezberin şartlarından, öğretimin şartlarından değildir. Eğer Kur'an'ı ezberlemeyi şart koşarsa bu caiz olmayacaktır; çünkü Kur'an'ın ezberlenmesi öğreticiye değil Allah Teâlâ'ya bağlıdır.⁷¹

5. Namaz Bahislerinde Hâfızlarla İlgili Hükümler

a. Cemaatle Namazlarda Hâfızlığın Etkisi

Cemaatle namaz kılınacakken imamda bulunması gereken vasıflar mezhepler arasında ihtilaf konusu olmuş ve fıkıh kitaplarında detaylı bir şekilde incelenmiştir. Özellikle Kur'an'ı en iyi okuyanın mı yoksa fıkıh bilgisi daha çok olanın mı öncelik sahibi olacağı mezhepler arasında tartışılmış ve ilgili rivayetler de mezhep görüşlerinin oluşmasında etkili olmuştur. Şâfiî, Hanbelî ve Mâlikîler'in temsil ettiği çoğunluğa göre imam olacak kişinin, okuduğu Kur'an'ı ezberlemiş, düzgün ve fasih bir şekilde okuyabilen biri olması öncelikli olarak tercih sebebidir. İmam Şâfiî'nin (öl. 204/820) "Okuyuşunda hata yapan (lahn) kimsenin imamlığını hoş karşılamam; çünkü yanlış okuma, bazen âyetlerin anlamını bozabilir." demesi buna yöneliktir.⁷² Nitekim okuyuş hatası âyetin anlamını değiştirirse imamlıkla birlikte cemaatin namazı da bozulacaktır.⁷³ Cumhurun görüşü şu hadise dayanmaktadır: "Cemaate Allah'ın Kitabını en iyi okuyan kimse imamlık eder. Eğer kıraatte eşitlerse, sünneti en iyi bilen; sünnette de eşitlerse, hicreti en önce yapan; hicrette de eşitlerse, İslâm'a en

⁶⁹ Nefrâvî, *el-Fevâkihü'd-Devvânî*, 2/114.

⁷⁰ Şihabeddin el-Karâfî, *ez-Zahîra*, thk. Se'îd A'râb (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), 5/402.

⁷¹ Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebir*, 9/407.

⁷² Ebû 'Abdullah Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *el-Ümm li's-Şâfiî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1410/1990), 1/193.

⁷³ Şemseddin Ebû 'Abdullah el-Hattâb er-Ru'aynî, *Mevâhibu'l-celîl fî muhtasari Halîl* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1992), 2/100.

önce giren imamlık eder.”⁷⁴ Yani eğer biri Kur'an hâfızı ama fakih değilse, diğeri fakih ama az ezber biliyorsa, Kur'an'ı daha iyi bilen kişi imamlığa geçecektir.⁷⁵ Özellikle teravih namazında cemaatin Kur'an'ın tamamını dinleyebilmesi için imamın hatimle namaz kıldırabilecek, Kur'an'ı ezbere bilen kimselerden olması müstehap görülmüştür.⁷⁶

Şâfiî'lere göre bir rivayete dayanarak mürâhik çocuğun gerekli vasıfları taşıması halinde imamlık yapması da caiz görülmüştür. Nitekim Hammâd'ın, Eyyûb aracılığıyla Amr b. Seleme'den rivayet ettiği hadiste Amr şöyle anlatır:

“Biz köyde otururduk. Resûlullah'a giden herkes dönüşte bize uğrar ve 'Resûlullah şöyle buyurdu' derdi. Ben zeki ve hıfzı kuvvetli bir çocuk olduğum için onların anlattıklarını ezberlerdim. Zamanla Kur'an'ın çoğunu ezberledim. Daha sonra kavmim heyet olarak beni de yanlarına alarak Resûlullah'a götürdü. O (s.a.s.), onlara namazı öğretti ve şöyle buyurdu: 'İçinizden en çok Kur'an'ı bilen size imamlık yapsın.' Kavmim 'Bu çocuk bizden en çok bilen' diyerek beni işaret etti. Böylece ben onlara hem farz namazlarda hem cenaze namazlarında imamlık yaptım. O sırada sekiz veya dokuz yaşındaydım.”⁷⁷

Ayrıca Hz. Âişe şu rivayeti nakletmiştir: “Biz Ramazan ayında çocukları mektepten alır, onlara bize imamlık yaptırırdık; onlar için özel namaz yerleri ve seccadeler hazırlardık.” Bu rivayetler çocuğun imamlığının meşru ve sahih olduğuna işaret etmekle beraber imamlığının meşruluğunun Kur'an hâfızı olmasına veya herkesten çok ezber yapmış olmasına dayandığını göstermektedir.⁷⁸

Hanefî fakihleri ise cumhurun görüşüne muhalefet etmişler ve daha fakih olanın imamette öne alınacağını söylemiştir. Onlara göre fıkıh bilgisi

⁷⁴ Müslim, “Mesâcid”, 290-291.

⁷⁵ Ebû 'Abdullah Ahmed ibn Muhammed ibn Hanbel, *Mesâ'ilü Ahmed b. Hanbel rivâyetü ibnihî* 'Abdullah, thk. Züheyr eş-Şâvîş (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1401/1981), 1/70.

⁷⁶ Nefrâvî, *el-Fevâkihü'd-Devrânî*, 1/318; Ebû'l-Hasen 'Ali b. Ahmed el-'Adevî, *Hâşiyetü'l-'Adevî 'alâ kifâyeti't-tâlibî'r-Rabbânî*, thk. Yusuf Muhammed el-Bikâ'î (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1414/1994), 1/462.

⁷⁷ Buhârî, “Megâzî”, 55.

⁷⁸ Mâverî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 2/328.

olan kişi, Kur'an ezberi az olsa da hâfız kişiden önce gelir.⁷⁹ Nitekim bir rivayette şöyle buyrulmuştur:

"Cemaate, hicreti en eski olan kimse imamlık etsin. Eğer hicret bakımından eşitseler, dinde en fakih (derin bilgili) olan; eğer fıkıhta da eşitseler, Kur'an'ı en iyi okuyan (en çok bilen) imamlık etsin. Bir kimse, başkasının otoritesi (mülkü) altında onun izni olmadan imamlık etmesin; yine onun özel yerine onun izni olmadan oturmasın."⁸⁰

Buna göre cemaat bir araya geldiğinde, aralarında bulundukları yerin sahibi veya görevli bir imam, emir, vali ya da kâdî gibi bir otorite bulunmazsa; namazın hükümlerini en iyi bilen, sünnete uygun şekilde okuyacak kadar Kur'an bilgisine sahip olan ve açık günahlardan uzak duran kişi, diğer ilimlerde derinleşmiş olmasa bile imamlığa en layık olan kişidir.⁸¹ Sadece ezber; ilim ve idrak olmadan yeterli değildir.⁸² Hadiste "Kur'an'ı en çok okuyan" kimselere öncelik verilmesinin sebebi sahâbenin Kur'an'ı hükümleriyle birlikte öğrenmiş olmalarıdır. Nitekim sahabe döneminde Kur'an'ı en çok okuyan kimseler, aynı zamanda onların en fakihleridir.⁸³ Ayrıca namazın sıhhatinde karşılaşılabilecek problemleri çözebilmesi bakımından imamın fakih olması, hâfız olmasından daha önemli görülmüştür. Onlara göre Resûlullah'ın Hz. Ebû Bekir'i, kendisinden daha iyi okuyanların varlığına rağmen öne geçirmesi de buna delildir. Fakat Hanefîlerin imamda öncelikli olarak fakihlik vasfını araması farz kıraati yerine getiremeyen fakih kimseyi imamlık için yeterli gördükleri manasına da gelmemektedir. Ama anlamı değiştirmeyecek düzeyde kıraat bilgisine sahip olmak imamet için yeterli görülmektedir. Benzer şekilde zühd ve vera ibadetlerde önemli olmakla birlikte, imam tayininde fıkıh bilgisi daha öncelikli bir kriter kabul edilmektedir.⁸⁴

İmamın arkasındaki cemaatin diziliminde de belirli bir sıra takip edilmektedir. Saflar, kişilerin konum ve faziletlerine göre

⁷⁹ Merginânî, *el-Hidâye*, 2/329.

⁸⁰ Ebû Abdillâh en-Nişabûrî, *el-Müstedrek ale's-sahîhayn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 1/370.

⁸¹ Ebû'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Alî eş-Şürûnbülâlî, *Merâkî'l-felâh şerhu metni nûrî'l-îzah* (b.y.: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2005), 1/114.

⁸² İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, 1/579; Cemal, *Hâşiyetü'l-Cemel*, 4/168.

⁸³ Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, 2/181.; el-Enşârî Zekerîyyâ, *Esne'l-me'tâlib şerhu ravdî't-tâlib* (b.y.: Dâru'l-Kitâbî'l-İslâmî, ts.), 1/220.

⁸⁴ Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc*, 2/295.; Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, 2/180.

düzenlenmektedir. Öncelikle imamın arkasında hür, erkek ve bulûğa ermiş kimseler yer alır. Bunlar arasında üstünlük farkı varsa, öne geçme hakkı sırasıyla en bilgili olana, ardından en faziletli olana ve en yaşlı olana verilir. Bilgili kimsenin öne geçirilme sebebi, ilmin kesin bir fazilet sayılması; diğer faziletlerdeki üstünlüğün ise zannî olmasıdır. Bu gruptan sonra özgür çocuklar gelir; onlar arasında da Kur'an'ı en iyi ezberleyen, ibadetlerinde en dikkatli olan ve yaşça büyük olan önceliklidir. Eğer aralarında belirgin bir fark yoksa yaşça büyük olan öne geçirilir. Böylece saf düzeninde ilim, fazilet, yaş ve ibadet hassasiyeti esas alınır.⁸⁵

Şâfiî mezhebinde teravih namazının evde mi camide mi kılınacağına dair meselede de hâfızlık faktörünün etkili olduğu görülmektedir. Bazı Şâfiî fakihler teravih nafil bir namaz olduğu için onun evde kılınmasının daha makbul olduğunu söylerken çoğunluk bu namazın cemaatle kılınmasının daha faziletli olduğunu söylemektedir. Fakat kişi Kur'an'ı ezberlememişse, uyuyakalacağından veya üşenip camiye gitmeyeceğinden korkuyorsa ya da onun ayrılmasıyla cemaat düzeni bozulacaksa o kişinin cemaate katılmasının daha uygun olduğu hususunda ittifak edilmiştir.⁸⁶ Burada dikkat edilmesi gereken husus hâfızların namazı evde kılabilceğidir. Çünkü onlar kendi başlarına bu görevi ifa edebilmektedir. Aksi halde kendine yetecek ezberi olmayan kimselerin cemaate katılmaları istenmiştir.”⁸⁷

b. Namazda Kitaptan Okuma

Namazda Mushaf'a bakarak kıraatte bulunma meselesi fakihlerce farklı yorumlara konu olmuştur. Ebû Hanîfe, (öl. 150/767) Mushaf'tan az veya çok okumanın fark etmediğini, her durumda namazın bozulacağını söylerken İmameyn ise Mushaf'a bakarak okumanın namazı bozmayacağı görüşünü benimsemiştir. Hanefî mezhebinin tercih edilen görüşü Mushaf'a bakarak okumanın namazı bozduğu yönündedir. Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezhebinin görüşü ise İmameyn'in görüşüne uygundur; yani Mushaf'tan okumak namazı bozmaz. Namazda Mushaf'ı elde tutarak okumakla, Mushaf'ı yere koyup okumak arasında fark olmadığı

⁸⁵ Muhammed b. Yûsuf Ebi'l-Kâsım el-Mevvâk, *et-Tâc ve'l-iklîl li- muhtasari Halîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 3/50.; Hattâb er-Ru'aynî, *Mevâhibu'l-celîl*, 2/236; Mevâk, *et-Tâc ve'l-iklîl*, 3/50.

⁸⁶ 'Abdulkerîm b. Muhammed Râfi'î, *Fethu'l-'azîz şerhu'l-vecîz* (b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.), 4/268.

⁸⁷ Nevevî, *el-Mecmû'*, 4/31.

belirtilmiştir; ancak bazı görüşlerde bu iki durum arasında ayrım yapılmıştır. Yine Mâliki mezhebinde namazda okuyacağı kısmı ezbere bilmeyen kişinin sadece Mushaf'a bakarak okuyabileceğinden söz edilmiştir. Bu kimse namazdan önce Mushaf'ta okuyacağı yeri açar ve namazda sadece sayfayı çevirmekle yetinirse bu durumda namazı bozacak bir meşguliyet oluşmayacaktır.⁸⁸ İmameyn'e göre de mushaftan okuyarak namaz kılmak bir ibadetin başka bir ibadete eklenmesidir. Ancak yine de mekruh görülmüştür; çünkü bu fiil Ehl-i kitabın yaptıklarına benzemektedir. Ehl-i kitaba benzeme kastı yoksa bu fiilin mekruh olmayacağı da söylenmiştir. Yine imameynin cevaz görüşünü kişinin okuduğu yeri ezbere bilmesi şartına bağlayanlar da olmuştur.⁸⁹

Ebû Hanîfe'nin bu konuda iki gerekçesi olduğu ifade edilmiştir: Birincisi Mushaf'ı taşımak, ona bakmak ve yapraklarını çevirmek amel-i kesîr sayılır. İkincisi ise kişi Mushaf'tan ezberlemeyip oradan okuyarak ayet öğrenmiş sayılır; bu da başkasından öğrenmeye benzer. Bu ikinci görüşe göre Mushaf'ın yerde olmasıyla elde taşınması arasında fark yoktur. Fakat İbn Nüceym (öl. 970/1563) Cessâs'tan (öl. 370/981) Ebû Hanîfe'nin görüşünün, Kur'an'ı ezbere bilmeyip mushafa bakmadan okuyamayan kimse hakkında olduğunu aktarmıştır. Ancak Kur'an'ı ezberlemiş olan kişi mushafa bakarak okusa bile Hanefîler'e göre namazı geçerli olacaktır. Çünkü hâfızın kıraati mushafa bakmaya değil ezberine dayanmaktadır. Serahsî (öl. 483/1090) ve Ebû Nasr es-Saffâr'ın (öl. 461/1069) da bu değerlendirmeyi benimsediği ifade edilmiştir.⁹⁰

İbn Hazm da Ebû Hanîfe ile aynı görüştedir. Ona göre eğer bir kimse bunun caiz olmadığını bildiği hâlde imamlık yaparken Mushaf'a bakarak okursa hem kendi namazı hem de onun durumunu ve bu fiilin hükmünü bilen cemaatin namazı bâtil olur. Hz. Ali'den şöyle nakledilmiştir: "Kur'an'ı ezberlememiş olan kimseyi Allah, ezberlemediği bir şeyi okuma ile yükümlü kılmamıştır; çünkü bu, onun gücünün yettiği bir şey değildir." Nitekim Allah Teâlâ, "Allah, kimseyi gücünün yettiğinden

⁸⁸ İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-tahsîl*, 1/463.

⁸⁹ Muhammed b. Ferâmurz Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm şerhu gureri'l-ahkâm* (b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.), 1/103; İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-Halebî, *Mecme'u'l-enhur fi şerhi mülteka'l-ebhur* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/120; Zeyla'î, *Tebyînü'l-hakâ'ik*, 1/159; Buhârî, *el-Muhîd*, 1/392; Nevevî, *el-Mecmû'*, 4/95.

⁹⁰ İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râ'ik*, 2/11

başkasıyla yükümlü kılmaz."⁹¹ buyurmuştur. Dolayısıyla kişi kendisinden düşmüş bir farzı zorla yapmaya kalkışırsa bu bâtıldır; çünkü namaz içinde Mushaf'a bakmak cevazına dair herhangi nass bulunmayan bir fiildir. Aynı şekilde ayakta duramayacak kadar zayıf olduğu için bastona dayanarak veya duvara yaslanarak namaz kılan kimsenin de hükmü budur. Çünkü böyle bir durumda onun kendisine bu şekilde namaz kılması emredilmemiştir. Onun yapması gereken oturarak namaz kılmasıdır; namaz içinde emredilmemiş bir fiili yapmaya hakkı yoktur. Nitekim Hz. Peygamber de böyle yapmamış, aksine ayakta duramadığında oturarak namaz kılmış ve bu durumda olanlara da aynı şekilde yapmalarını emretmiştir. Dolayısıyla Mushaf'a bakarak kılınan namaz "Kim bizim emrimizde olmayan bir amel işlerse, o amel reddedilir." buyruğu mucibince Resûlullah'ın emrine aykırıdır.⁹²

Sonuç

İslam hukukunda hâfızlık ve Kur'an ezberine dair hükümler, klasik fıkıh kaynakları ışığında değerlendirildiğinde konunun farz-nâfile ayrımı, ibadetlerde kıyasın uygulanabilirliği, farz-ı kifâye yükümlülüğü ve kişinin ancak gücü yettiği kadarından sorumlu olacağı gibi meseleler çerçevesinde yorumlandığı görülmektedir. Fakihler, Kur'an'ın Müslümanlar için taşıdığı merkezi önemi vurgulayan ve ezberi hem dünyevî hem de uhrevî mükâfatlarla teşvik eden rivayetleri dikkate alarak hıfzı bireysel bir ibadet olmanın ötesinde toplumsal bir zorunluluk olarak değerlendirmişlerdir. Buna göre her Müslümanın ibadetlerini yerine getirebilmesi için asgarî düzeyde kıraat bilgisine sahip olması farz-ı ayn, her beldede toplumu irşad edecek düzeyde hâfızların yetiştirilmesi ise farz-ı kifâye kabul edilmiştir. Mezheplerin ittifak ettiği bu ilke, Kur'an'ın hem lafzının hem de anlamının korunmasına yönelik kurumsal bir tedbir niteliğindedir. Bazı Hanbelî fakihleri farz-ı kifâye olan bir işe başladıktan sonra onu tamamlamanın farz-ı ayn haline gelmesinden yola çıkarak, hıfza başlanıp terk edilmesinin haram olduğuna hükmetmiştir. Bu yaklaşım onların Kur'an hıfzını ne derece ciddiye aldıklarını göstermektedir.

Kur'an'ı ezberleyip anlamını öğrenmemenin fıkıh literatüründe müspet bir tavır olarak değerlendirilmediği anlaşılmaktadır. Sahabe

⁹¹ el-Bakara 2/286.

⁹² Ebû Muhammed 'Ali İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-âsâr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 3/140.

döneminden itibaren hâfızlıkta asıl gayenin ezberlenen âyetlerle amel etmek, ahlâkî olgunluk kazanmak ve toplumu irşad etmek olduğu vurgulanmıştır. Bu sebeple hâfızlara, müftüler ve kadılar gibi rehberlik rolü yüklenmiş; ezberin unutulması hoş karşılanmamış, hâfızların belirli aralıklarla hatim yaparak hıfzlarını korumaları istenmiştir.

Fakihlerin hâfızlığa dair farklı yaklaşımlarının imamlıkta öncelik, teravih uygulamaları, Mushaf'a bakarak kıraat ve öğretim karşılığı ücret alma gibi fer'î meselelerde doğrudan etkili olduğu da görülmektedir. Hanefîler imamlıkta fikhî bilgiye öncelik verirken Şâfiî ve Hanbelîler Kur'an'ı en iyi bilenine öne geçmesi gerektiğini savunmuştur. Hanefîler ise Hz. Peygamber'in ifade ettiği Kur'an'ı en iyi bilen vasfının fikhî bilgiyi de içerdiğini düşünerek bu rivayeti kendi görüşlerine uygun şekilde yorumlamışlardır. Namazda Mushaf'a bakarak kıraati cumhur câiz kabul etmiştir. Bununla birlikte hâfız kimsenin hatırlamak amacıyla Mushaf'a bakmasında ittifakla bir sakınca görülmemiştir. Ayrıca normal şartlarda imam olamayacak çocukların, Kur'an'ı ezbere bilmeleri sebebiyle zaruret durumlarında istisnaen imamlık yaptıklarına dair rivayetler, bazı fakihlerin benzer şartların oluşması durumunda bu kimselerin yine imamlık yapabileceğine hükmetmelerine neden olmuştur.

Sonuç itibarıyla hâfızlık ve Kur'an ezberi konusu, fıkıh literatüründe bir ibadet meselesi olmanın yanı sıra ilim, eğitim, dinî temsil ve toplumsal irşad gibi meselelerle iç içe geçmiş çok yönlü bir kurum olarak değerlendirilmiştir. Fakihlerin meseleye dair farklı içtihatları, ibadetlerin hem lafzî sınırlarını hem de taşıdığı amaç ve hikmetleri gözetken bir usûl anlayışının göstergesidir. Böylece hâfızlık, İslam hukukunda Kur'an'ın korunmasını sağlayan farz-ı kifâye bir sorumluluk ve ilimle bütünleşmedikçe kemale ermeyen bir kulluk biçimi olarak anlam kazanmıştır.

Kaynakça

- 'Adevî, Ebû'l-Hasen 'Ali b. Ahmed. *Hâşiyetü'l-'Adevî 'alâ kifâyeti't-tâlibi'r-Rabbânî*. thk. Yusuf Muhammed el-Bikâî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1414/1994.
- Algur, Hüseyin. "Nitelikli Bir Hafızlık Eğitimi İçin Öneriler". *Talim* 2/2 (Aralık 2018), 243-288. <https://doi.org/10.12738/talim.2018.2.0008>
- 'Aynî, Muhammed Mahmûd b. Ahmed. *el-Binâye fî şerhi'l-hidâye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.
- Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed. *el-'Înâye fî şerhi'l-hidâye*. 10 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.
- Buhârî, Burhâneddîn Mahmûd b. Ahmed. *el-Muhîtü'l-burhânî fî'l-fıkhî'n-Nu'mânî*. thk. 'Abdülkerim Sâmi el-Cündî. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2004.
- Buhârî, Ebû 'Abdullah Muhammed b. İsmâ'il b. İbrâhîm. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır. 9 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, ts.
- Buhûtî, Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn. *Keşşâfu'l-kınâ' 'an metni'l-iknâ'*. 6 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Buhûtî, Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn. *Şerhu muntelhâ'l-irâdât*. Âlemü'l-Kütüb, 1414/1993.
- Büceyrimî, Süleyman b. Muhammed. *Hâşiyetü'l-Büceyrimî*. Daru'l-Fikr, 1415/1995.
- Cebeci, Suat - Ünsal, Bilal. "Hafızlık Eğitimi ve Sorunları". *Değerler Eğitimi Dergisi* 4/11 (Haziran 2006), 27-52. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ded/issue/312538>
- Cemel, Süleyman b. Ömer. *Hâşiyetü'l-Cemel 'alâ şerhi'l-menhec*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*. thk. 'Abdülazîm ed-Dîb. Suudi Arabistan: Dâru'l-Minhâc, 2007.
- Dımaşkî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muḥammed b. 'Abdillâh er-Râmînî Burhânüddîn. *el-Mübdî' fî şerhi'l-mukni'*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. "Kur'ân-ı Kerim". 20 Mart 2025. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Nis%C3%A2-suresi/643/150-152-ayet-tefsiri>

- Dûkâtî Et-Tahtâvî, Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl - Halidî, Muhammed Abdüaziz. *Hâşiyetü't-Tahtâvî 'alâ merâkı'l-felâh*. b.y.: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Ebû Dâvûd. *Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Ebû Dâvûd, İbn Amr el-Ezdî es-Sicistânî. *Mesâ'ilü'l-imâm Ahmed rivâyetü ebî Dâvûd es-Sicistânî*. thk. Ebî Mu'âz Târik b. 'İvadullah b. Muhammed. Mısır: Mektebetü İbn Teymiyye, 1420/1999.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-Vasît fi'l-mezheb*. thk. Ahmed Mahmûd İbrâhîm ve dğr. 7 Cilt. Kâhire: Dâru's-Selâm, 1996.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *İhyâü ulûmi'd-dîn*. Beyrut: Daru'l-Marife, ts.
- Haccâvî el-Makdisî, Ebû'n-Necâ Şerafuddîn Mûsâ b. Aḥmed b. Mûsâ b. Sâlim. *el-İknâ' fî fıkhi imâm Ahmed b. Hanbel*. thk. 'Abdullatîf Muhammed Mûsâ es-Sübkî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Halebî, İbrâhîm b. Muḥammed b. İbrâhîm. *Mecme'u'l-enhur fî şerhi mülteka'l-ebhur*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Halebî, İbrâhîm b. Muḥammed b. İbrâhîm. *Mülteka'l-ebhur*. thk. Halil 'İmrân el-Mansûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Halil İbrahim Önder, "Kur'ân-ı Kerîm Eğitim ve Öğretiminin İdeal Yaşı". Mütefekkir 10/20 (Aralık 2023), 441-463. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1405301>
- Haraşî, Muhammed b. Abdillâh. *Şerh-i muhtasar-ı Halil li'l-Haraşî*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Hattâb er-Ru'aynî, Şemseddin Ebû 'Abdullah. *Mevâhibu'l-celîl fî muhtasari Halîl*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1992.
- Heytemî, İbn Hacer. *Tuhfetü'l-muhtâc fî şerhi'l-minhâc*. 10 Cilt. Kâhire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1357/1983.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn. *Reddû'l-muhtâr 'ale'd-dürri'l-muhtâr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1992.
- İbn Hanbel, Ebû 'Abdullah Ahmed İbn Muhammed. *Mesâ'ilü Ahmed b. Hanbel rivâyetü ibnihî 'Abdullah*. thk. Züheyr eş-Şâvîş. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1401/1981.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed 'Alî. *el-Muhallâ bi'l-âsâr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed 'Alî. *Resâilü İbn Hazm*. thk. İhsan Abbas. el-Müessesetü'l-Arabiyye, 1980.

- İbn Neccâr, Takiyüddin Ebu'l-Bekâ Muhammed b. Ahmed b. Abdul'aziz b. 'Ali. *Muhtasaru't-Tahrîr Şerhu'l Kevkebi'l-Münîr*. thk. NeziH Hammâd Muhammed Zuhayli. b.y.: Mektebetü'l-'Abiykan, 1418/1997.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muḥammed. *el-Bahru'r-râ'ik şerhu kenzi'd-dekâ'ik*. 8 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, 2. Basım, ts.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed. *el-Beyân ve't-tahsîl ve's-şerhu ve't-tevcîhu ve't-ta'lîl li mesâilil-müsteḥrace*. thk. Muhammed Hacı ve Âharûn. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1988.
- İbn Teymiyye, Taḳiyyuddîn. *Mecmû'u'l-fetâvâ*. thk. 'Abdurrahmân b. Muḥammed. Medine: Mecma' el-Melik Faḥd, 1995.
- İbnü'l-Hâc, Ebû 'Abdullah Muhammed b. Muhammed. *el-Medhal li ibni'l-Hâc*. b.y.: y.y., ts.
- Kalyûbî, Ahmed b. Ahmed b. Selâme. *Hâşiyetü Kalyûbî ve Umeyre*. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1415/1995.
- Karâfî, Şihabeddin. *ez-Zahîra*. thk. Sa'îd Arâb. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.
- Karaosman, Muhammet. "İlahî Kelamın Muhafazasına Farklı Bir Yaklaşım Konu ve Anlam Merkezli Hafızlık Önerisi". *Akademik-Us* 1/1 (Haziran 2017), 39-48. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/akademikus/issue//305674>
- Kurt, Yaşar. "Kur'an'ın Korunmasında Hâfızlık Müessesesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22 (Aralık 2012), 229-251. <https://doi.org/10.14395/jdiv39>
- Makdisî, Ebû 'Abdillah Muhammed b. Müfliḥ b. Muhammed b. Müferrec Şemsüddîn. *el-Furû' ve me'ahû tashîhu'l-furû'*. thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuhsîn et-Türkî. 11 Cilt. b.y.: Mü'essesetü'r-Risâle, 1424/2003.
- Mâverdî, 'Alî b. Muhammed. *el-Hâvi'l-kebîr fî fikhı mezhebi'l imâmi's-Şâfiî ve hüve şerhi muhtasaru'l-Müzenî*. thk. Şeyh 'Alî Muhammed Mu'avvid ve dğr. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Merginânî, Ebû'l-Hasen Burhânüddîn 'Alî b. Ebî Bekr b. 'Abdilcelîl Fergânî. *el-Hidâye fî şerhi bidâyeti'l-mübtedî*. thk. Tallal el-Yusuf. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İhyâ'i Tûrâsî'l-'Arabi, ts.
- Mete, Elif. "Hafızlık Eğitimi Üzerine Araştırmalar". *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (Aralık 2019), 159-167. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bayburt-ilahiyat/issue//656176>

- Mevsilî, Ebû'l-Fazl Mecdüddîn 'Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd. *el-İhtiyâr li ta'lîl-i-muhtâr*. 5 Cilt. Beyrut: Matba'atü'l-Halebî, 1356/1937.
- Mevvâk, Muhammed b. Yûsuf Ebi'l-Kâsım. *et-Tâc ve'l-iklîl li muhtasari Halîl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.
- Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmurz. *Dürerü'l-hükkâm şerhu gureri'l-ahkâm*. 2 Cilt. b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, ts.
- Müslim, İbnü'l-Haccâc Ebu'l-Hasen. *el-Müsnedü's-sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdülbaki. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, ts.
- Nefrâvî, Ahmed b. Ganîm b. Sâlim. *el-Fevâkihü'd-Devvânî 'alâ risâleti ibn ebî Zeyd el-Kayravânî*. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- Nevevî, Ebû Zekerîyya Yahya b. Şeref. *el-Mecmû' şerhu'l-mühezzeb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Nişabûrî, Ebû Abdillâh. *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- Râfi'î, 'Abdülkerîm b. Muḥammed. *Fethu'l-'azîz şerhu'l-vecîz*. b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.
- Remlî, Şemseddîn. *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-minhâc*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984.
- Şâfiî, Ebû 'Abdullah Muḥammed b. İdrîs. *el-Ümm li'ş-Şâfiî*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1410/1990.
- Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed Hatîb. *el-İknâ' fî halli elfâzi ebî Şucâ'*. thk. Mektebu'l-Buhûs ve'd-Dirâsât. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed Hatîb. *Muḡni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-minhâc*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Şürûnbülâlî, Ebû'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Alî. *Merâkî'l-felâh şerhu metnu nûri'l-izâh*. b.y.: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2005.
- Tirmizî, Ebû 'İsâ Muhammed b. 'İsâ. *Sünen*. thk. Beşşar 'Avvad Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- 'Ulayş, Ebû 'Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Minehu'l-celîl 'alâ muhtasari'ş-şeyh Halîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1409/1989.
- Vâkidî, Muhammed b. Ömer. *el-Meğâzî*. thk. Marsden Jones. Beyrut: Daru'l-Âlemî, 1409/1989.
- Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûnî'l-İslâmiyye. *el-Mevsûatü'l-fikhiyyetü'l-kuveytiyye*. Mısır: Dâru's-Saffe, 1404/1984.
- Zekerîyyâ el-Ensârî, Ebû Yahyâ Zeynüddîn. *el-Gureru'l-behiyye fî şerhi'l-behçeti'l-verdiyye*. thk. Muhammed 'Abdulkâdir 'Atâ. 5 Cilt. b.y.: Matba'atü'l-Meymene, 1997.

Zeyla'î, Ebû Muhammed Fahrüddîn 'Osmân b. 'Alî b. Mihcen b. Yûnus ez-. *Tebyînü'l-hakâ'ik şerhu kenzü'd-dekâik*. Kâhire: el-Matba'atü'l-Kübra el-Emîriyye, 1313.